

DİNİ TECRÜBE ARACI OLARAK SANAL RİTÜELLER*

Mehmet HABERLİ**

Özet

Son yıllarda toplumsal yaşamın bir parçası haline gelen internet, bireyin dini hayatına sanal bir boyut kazandırmıştır. İnternet, interaktivite özelliğiyle; kutsal mekânları ziyaret etme, dua isteme ve daha birçok dini geleneğe ait çeşitli ibadet şekillerini internet ortamına taşınmış ve sanal ritüeller olarak ifade edilen ibadet şekillerini ortaya çıkarmıştır. Böylelikle bireyler evlerinden ayrılmadan bir kısım dini aktiviteleri bu yeni iletişim ortamında tecrübe etme imkânı elde etmiştir. Bu çalışma da bu yeni ritüel çeşitlerini incelemeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda, ritüellerin fiziksel ortamdaki sanal ortama geçişte nasıl bir adaptasyon ve modifikasyon geçirdiği incelenmiştir. Ayrıca bireylerin zaman ve mekâna kayıtlı olmaksızın dini tecrübe yaşayabilmelerine aracılık yapan bu sanal ritüellerin, fiziksel ortamdaki ritüellerden benzerlikleri ve farklılıkları değerlendirmeye konu olacak diğer noktalardır. Dolayısıyla bu çalışma, postmodern bir sürecin hakim olduğu günümüzde, yeni dindarlık biçimlerini anlamayı kolaylaştıracağı düşünülmektedir.

Anahtar Sözcükler: Sanal ritüeller, İnternet, Din

Cyber-Rituals As A Means Of Religious Experience

Abstract

In recent years, the internet which has been a substantial part of social life has added a cyber dimension to the individual's religious life. The internet with its interactivity has taken visiting holy places, asking for prayer and other various rituals of many different religious traditions to the internet milieu

* Bu çalışma yazarın, "Sanal Din: İnternet Ortamındaki Din Olgusu Üzerine Bir Araştırma" isimli doktora tezinden türetilmiştir.

** Dr. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Medya ve Din Uzmanı, (e-mail mehmethaberli@gmail.com)

which is called cyber rituals. Thus, individuals could have the chance to practice some of their religious activities in this new communication environment. This study aims to examine these cyber rituals. In this manner, how the rituals are adapted and modified in the transfer of rituals from the physical sphere to cyber space has been studied. In addition, the difference and similarities of the cyber rituals that mediating religious experience notwithstanding time and space will be examined. Therefore, this study will facilitate to comprehend the religiosity modes in postmodern society.

Key Words: Cyber-rituals, Internet, Religion

1. GİRİŞ

Medya ve din ilişkisi, interaktif bir teknolojiye sahip olan internet sayesinde farklı bir boyut kazanmıştır. Daha önce radyo ve televizyon üzerinden dini programları pasif olarak dinleme ve izleme imkanı elde eden bireyler, internetle birlikte bu pasif durumdan interaktif duruma geçmişlerdir.¹ Bunun sonucunda bireyler, herhangi bir zaman ve mekâna bağlı kalmaksızın, fiziksel ortamda gerçekleştirdikleri ritüelleri internet üzerinden tecrübe etme imkanını elde etmişlerdir.² Nitekim yapılan araştırmalar, kullanıcıların internet üzerinde çeşitli dini aktiviteleri gerçekleştirdiğini ortaya koymaktadır. *Pew İnternet Şirketi*'nin 2001 yılında yaptığı internetin dini hayata etkilerini konu alan “*CyberFaith*” isimli anket sonuçları; 28 milyon Amerikalı internet kullanıcısının %38'inin dua içerikli e-mail alıp gönderdiğini, %25'inin vaaz dosyaları indirdiğini, %4'ünün ise sanal bir ritüele katıldığını ortaya koymuştur.³ Bu sonuçlar, sanal ortamda icra edilen ritüellerin daha ciddi bir biçimde ele alınıp, yorumlanması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu sebeple çalışmamızın konusu sanal ritüeller'dir. Öncelikle bu ritüellerin daha iyi anlaşılmasına esas teşkil eden ritüel kavramı hakkında bilgi verilecek; daha sonra da ritüellerin sanal ortama nasıl transfer edildikleri ve tasnifi, çeşitli sanal ritüel uygulamalarıyla örneklendirilecektir.

¹ Jean-François Mayer. (2003). “Religion and the Internet: The Global Marketplace”, *Challenging Religion*, (Edt. James A. Beckford-James T. Richardson), London: Routledge, s. 38; Gregor Goethals. (2003). “Myth and Ritual in Cyberspace”, *Mediating Religion: Conversations in Media, Religion and Culture* (Edt. Jolyon Mitchell-Sophia Marriage), Edinburgh: T&T Clark, s. 258.

² Kapsamlı bir medya-ritüel değerlendirmesi için bkz. Ronald L. Grimes. (2002). “Ritual and The Media”. *Practicing Religion in the Age of The Media: Explorations in Media, Religion and Culture*. (Edt. Stewart M. Hoover-Lynn Schofield Clark), New York: Columbia University Press, ss. 219-234; Nick Couldry. (2003). *Media Rituals: A Critical Approach*. London: Routledge.; F. Hughes-Freeland. (2006). *Media, Theorizing Rituals: Topics, Approaches, Concepts*. (Edt Jens Kreinath-Jan Snoek-Michael Stausberg), Leiden: Brill, ss. 595-615.

³ Elena, Larsen. (2001). *CyberFaith: How Americans Pursue Religion Online*. Pew Internet and Public Life Project, s. 13.

2. RİTÜEL KAVRAMI

Tanımı ve kapsamı üzerinde tam bir uzlaşma bulunmayan ‘ritüel’⁴, en genel ifadeyle; bireylerin kutsalla iletişim kurma amacına yönelik, bilinçli ve gönüllü bir şekilde bedenen tekrar ettikleri sembolik davranışlar olarak tanımlanmaktadır.⁵ İlkel kabile dinlerinden (Maya vb.), İlahi dinlere (Yahudilik vb.) kadar bütün inanç sistemlerindeki dini duyguların ifade edilme biçimi, bu sembolik davranışlara dayanmaktadır.⁶ Nitekim ilkel kabile dinlerine bakıldığında, bunların herhangi bir inanç sistemine sahip olmaktan ziyade, bir kısım dini pratiklerden oluştuğu görülmektedir. Esasında ritüellerin, dillerin ortaya çıkmasından önce dahi, dini hayatın temel tezahürü olarak görüldüğünü söylemek mümkündür. Bu sebeple ilkel dinlerin inanç sistemlerinin teolojisi, mit ve etikten ziyade ritüellerle ifade edildiği söylenebilir.⁷

Ritüellerin tanımı üzerinde tam bir uzlaşma olmadığı gibi, ritüellerin hangi davranış kalıplarını kapsadığı da net değildir. Farklı dini gelenekler açısından bakıldığında bireyin hangi davranışının dini, hangisinin dini olmadığını ayırt etmek oldukça zordur. Örneğin, İslam dininde uyumak, yemek yemek, banyo yapmak gibi sıradan davranışlar dahi yeri ve zamanına göre dini davranış özelliği gösterebilirken; aynı davranışlar birçok dini gelenekte sıradan günlük davranışlar olarak anlaşılabilir. Dolayısıyla, dinlerin sınırlarının nerede başlayıp nerede bittiği tam olarak açık değildir.⁸ Sözü edilen bu durum, ritüellerin sınırlarını çizerken dinlerin bu konudaki bakış açısını dikkate almak gerektiğini göstermektedir. Bununla birlikte, genel kabule göre sıradan günlük davranışlar ile ritüeller arasında temel farklılıklar bulunmaktadır.⁹ Ritüelleri günlük sıradan davranışlardan ayıran temel özellik, bu ritüellerin sembolik anlamlı belirli bir zaman ve mekân içerisinde yerine getirilen davranışlar bütünü olmasıdır.¹⁰

⁴ Jan A.M. Snoek. (2006). “Defining Rituals”, *Theorizing Rituals: Topics, Approaches, Concepts*. (Edt Jens Kreinath-Jan Snoek-Michael Stausberg), Leiden&Boston: Brill, s. 3.

⁵ Evan M. Zuesse. (2005). “Rituals”, *Encyclopedia of Religion*, (Edt. Lindsay Jones), Thomson MI: Gale, c. XI, s. 7834.

⁶ Dinlerdeki farklı ibadet şekilleri için bkz. Muhammed Hamidullah (2008), “İnsan Topluluklarında İbadet Tarihi”, (Trc. Prof. Dr. Zahit Aksu), Hikmet Yurdu, S. 1, ss. 9-30.

⁷ Ronald L. Grimes. (2002). “Ritual and The Media”, *Practicing Religion in the age of the Media: Explorations in Media, Religion and Culture*. (Edt. Stewart M. Hoover-Lynn Schofield Clark), New York: Columbia University Press, s. 228.

⁸ Maurice Bloch. (2005). “Religion and Ritual”, *The Social Science Encyclopedia*. (Edt. Adam Kuper-Jessica Kuper), New York: Routledge, s. 1260.

⁹ Bkz. Todd S. Frobish. (2004). “Ritual as Communication”, *The Encyclopedia of Religious Rites, Rituals and Festivals*. New York: Routledge, s. 361.

¹⁰ Jan A. M. Snoek. (2006). “Defining ‘Rituals’”, *Theorizing Rituals: Topics, Approaches, Concepts*. (Edt. Jens Kreinath-Jan Snoek vd.), Leiden&Boston: Brill, ss. 6-7.

3. SANAL RİTÜELLER

3. 1. Sanal Ritüellerin Tanımı

Ritüellerin tanımını yapmak mümkün olmadığı gibi, sanal ritüellerin kesin bir tanımını yapmak da mümkün değildir. Sanal ortamın kendine has özellikte bir gerçeklik alanına sahip olması ve ritüellerin de bu yeni ortama aktarılması, yeni formlardaki ritüellerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.¹¹ Bu durum, internet üzerinde dua halkaları ve sanal hac ziyaretleri gibi farklı ritüel çeşitlerini beraberinde getirmiştir. Ancak fiziksel ortamdan sanal ortama geçiş, bu ritüellerde belirli bir adaptasyon ve modifikasyona neden olmuştur.¹² Değişime uğrayarak sanal ortama transfer olan bu dini aktivitelere sanal ritüeller denilmektedir. sanal ritüeller, internet ortamında icra edilebilecek şekilde dizayn edilmiş olan ibadet şekillerini¹³ diğer ifadeyle teknoloji tabanlı bir dindarlık ve tinselliği sembolize etmektedir.¹⁴

3. 2. Ritüellerin Transferi

Ritüel transferi, ritüellerin bir bağlamdan başka bir bağlama geçişini, diğer bir ifadeyle ritüelin kendisini çevreleyen şartların değişimi sonucu transformasyona uğramasını ifade etmektedir.¹⁵ Bu durum, ritüellerin icra edildiği zaman veya mekândaki değişikliğin sonucu ortaya çıkmaktadır.¹⁶ Zaman veya mekânın değişimi sonucu gerçekleşen ritüel transferinde; göç, küreselleşme, enformasyon, yeni bir etnik veya dini kimliğin ortaya çıkışı gibi faktörler de etkili olabilmektedir.

Ritüel transferine neden olan ayrıca bütün faktörleri de içine alan iki temel etken şunlardır:

1. Coğrafya, kültür, din, politika, ekonomi vb. unsurlarda meydana gelen değişimler.

¹¹ Jay Kinney (1995). "Networth? Religion, Cyberspace&The Future", *Futures* c. 27(7), s. 763. Dinlerarası bir perspektifle Sanal Ritüeller hakkında yapılan kapsamlı bir çalışma için bkz. Mohamed Taher, *Cyber Worship in Multifaith Perspectives*, The Maryland: Scarecrow Press, 2006.

¹² Nadja Miczek. (2007). *Rituals Online: Dynamic Processes Reflecting Individual Perspectives*. Masaryk University Journal of Law and Technology, C. 1, S. 2, s. 197.

¹³ Douglas E. Cowan. (2004). "Online Rites", *The Encyclopedia of Religious Rites, Rituals and Festival*. New York: Routledge, s. 300.

¹⁴ Brenda E. Brasher. (2001). *Give Me That Online Religion*. San Francisco: Jossey-Bass, s. 155.

¹⁵ Bkz. Robert Langer-Dorothea Lüddeckes v.dğr. (2006). "Transfer of Ritual", *Journal of Ritual Studies*, C. 20 (1), s. 1.

¹⁶ Langer-Dorothea vd. "Transfer of Ritual", s. 1.

2. Transferin icrasında rol oynayan aracı unsurun değişimi: Sözsüz gelenek, yazılı metin, film, televizyon, internet vb.¹⁷

Yukarıda sayılan bir veya birkaç değişkenin etkisiyle ritüellerde meydana gelen değişim; bu ritüellerin transferlerine sebep olmaktadır. Bu bakımdan ritüellerin transferi teorisini örneklerle somutlaştırmak yerinde olacaktır.

Alevilik'teki başlıca ibadetlerden biri olan Cem'in icra edildiği zaman, süre ve mekân değişimi, ritüellerin transferine iyi bir örnektir. Türkiye'deki Alevi Cemaatinde özellikle 1980'den sonra şehirleşmenin artmasıyla, Cem ibadeti hem fonksiyon hem de icrası bakımından önemli değişikliklere uğramıştır.¹⁸ Geleneksel Alevi Cemaatindeki Cemler genellikle cuma ve pazar geceleri yapılır. Ancak şehir hayatının getirdiği şartlar, cuma ve pazar gecelerinde yapılan Cemlere katılımı azaltmış, bunun sonucunda Cemler, yüksek katılımın gerçekleştiği pazar günleri öğle saatlerinde de yapılmaya başlanmıştır.¹⁹ Bununla birlikte şehirleşme, Cemlerin icra süresini de değişime uğratmıştır. Çünkü geleneksel olarak beş altı saat süren Cemler, günümüz modern hayat şartlarıyla bağdaşmamaktadır.²⁰ Bu sebeple daha önceleri perşembeyi cumaya bağlayan gece başlayıp cuma sabahına kadar süren Cemler, genellikle bir veya iki saati geçmeyecek şekilde yapılmaya başlanmıştır.²¹ Sözü edilen her iki durum, Cem'in gerçekleşme zamanı ve süresini değişime uğratmış, bunun sonucunda Cem ibadeti başka bir zaman ve süre dilimine transfer olmuştur.²²

Cem ibadetinin gerçekleştirilme zamanındaki değişimin yanı sıra şehirlerdeki Alevi Cemaati üyeleri, köylerdeki evlerin uygun odalarında, 'Cem damı' veya 'Cem evi' olarak adlandırılan yerlerde²³ yaptıkları Cem ibadetini, şehirlerde bulunan ve nispeten herkese açık olan Cem evlerinde yapmaya

¹⁷ Bkz. Langer-Dorothea vd. "Transfer of Ritual", s. 2.

¹⁸ Ali Yaman. (2010). "Ritual Transfer within the Anatolian Alevis", Ritual Dynamics and the Science of Ritual V: Transfer and Spaces. (Edt. Axel Michaels), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, s. 269.

¹⁹ Ali Yaman, "Ritual Transfer within the Anatolian Alevis", ss. 272-273

²⁰ Bkz. İlyas Üzümlü. (1997). "Modernizmin Alevi Toplumu Üzerindeki Etkileri", İslam ve Modernleşme (II. Kutlu Doğum İlmî Toplantısı). s. 285

²¹ Ali Yaman, "Ritual Transfer within the Anatolian Alevis", s. 273

²² Modernleşme süreciyle birlikte Alevi ritüellerinde meydana gelen değişim için bkz. Necdet Subaşı. (2010). Alevi Modernleşmesi: Sırrı faş eylemek, İstanbul: Timaş Yayınları, ss. 286-298; İlyas Üzümlü. (1997). "Modernizmin Alevi Toplumu Üzerindeki Etkileri", İslam ve Modernleşme (II. Kutlu Doğum İlmî Toplantısı), s. 277-292; Ali Yaman, "Ritual Transfer within the Anatolian Alevis", ss. 269-276.

²³ Ali Kenanoğlu, "Kentleşme ve Alevilik", www.hubayar.net/sayfa/12-kentlesme-ve-alevilik.html (19.02.2012)

başlamışlardır. Böylelikle, ritüelin icra edildiği mekanın değişmesiyle ritüelin gizlilik ve kapalılık özelliği de aşınmaya uğramıştır.²⁴

Ritüellerin transferlerine yol açan faktörlerden bir diğeri de ritüellerin icrasında aracı unsur olan medyanın değişimidir. İnternet, diğer iletişim araçlarından farklı olarak sanal bir ortam oluşturmaktadır. Bu da hem iletişim ortamının hem de ritüellerin yapıldığı mekânın transfer edilmesine neden olmaktadır. Çünkü bu sayede ritüele katılanlar, coğrafi sınırlılıklardan bağımsız ve geniş katımlı sanal ritüeller icra etme imkanı bulurlar.²⁵ Özetle, aracı unsurların değişmesiyle ritüellerin icra edildiği iletişim ortamı da değişmiş olmaktadır. İletişim ortamının değişmesi sonucu gerçekleşen ritüel transferini, yapılan bir çalışma üzerinden açıklamak uygun olacaktır.

Oxford İnternet Enstitüsü'nden Ralph Schroeder ve bir kısım akademisyen, ritüellerin fiziksel ortamdan sanal ortama transfer olurken, ne tür değişikliklere uğradıklarını ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu akademisyenler, kendilerini görsel olarak temsil eden simgeler (avatarlar) aracılığıyla sanal bir kilisede düzenlenen bir ritüele katılmış ve bu ritüeli gözlemlemiştir. Bu gözlem sonucunda, zaman ve mekân kavramlarının sanal ortama aynı şekilde transfer edildiği görülmüştür. Çünkü gerçek bir kilisede icra edilen ritüelin mekan ve zaman unsurları aynı şekilde sanal ortama aktarılabilir. Ancak ritüel unsurlarının sanal ortama transfer edilmesinin, dini tecrübenin birey üzerinde ortaya çıkardığı hissi durumu azalttığı görülmüştür.²⁶ Ralph Schroeder ve arkadaşlarına göre sanal bir ritüel, fiziksel ortamda icra edilenden daha monoton geçmekte ve katılımcılar arasındaki duygusal birliktelik hissini de erozyona uğratmaktadır.

Gözlem sonucunda ortaya çıkan bu durum, bir kısım eksikliklerle beraber sanal ortamda yapılan ritüellerin bazı avantajlarının da olduğunu

²⁴ Şehirlerdeki sosyal hayat, Cem'in gerçekleşme zamanı, süresi veya gizlilik unsurlarının yanında, 'On İki Hizmet' ve 'Rızalık Alma' gibi Cem unsurlarının da değişmesine yol açmıştır. Şehirleşmenin sosyal yaşamı yeniden düzenlemesi, Cem'deki "On iki hizmet"i (Dede, Rehber, Gözcü, Çerağcı, Zâkir, Ferrâş, Saka, Sofracı, Pervane, Peyk, İznikçi ve Bekçi) ve Cem sırasında yerine getirilmesi gereken birçok unsuru uygulanamaz hale getirmiştir. Örneğin On İki Hizmet'ten bekçilik hizmeti tamamen sembolik kalmaya başlamıştır. Kozmopolit bir sosyal yapıya sahip şehirlerde Cem'e katılanların çoğu birbirini tanımamaktadır. Bu sebeple Cem'e katılanlardan kimin düşünün olduğu bilinmemekte dolayısıyla da kimlerin Cem'e katılıp katılmayacağına müdahale etme durumu da söz konusu olamamaktadır. Bu durum, 'Bekçilik' hizmetinin işlevini kaybetmesine yol açmaktadır. Geniş bilgi için bkz. İlyas Üzümlü, "Modernizmin Alevi Toplumu Üzerindeki Etkileri", s. 285.

²⁵ Kerstin Radde-Antweiler. (2006). "Rituals Online: Transferring and Designing Rituals", Online Heidelberg Journal of Religions on the Internet, C. 2, s. 59.

²⁶ Ralph Schroeder-Noel Heather-Raymond M. Lee. (1998). "The Sacred and The Virtual: *Religion in Multi-User Virtual Reality*", *Journal of Computer-Mediated Communication*, c. 4(2), www.jcmc.indiana.edu/vol4/issue2/schroeder.html (21.02.1010)

göstermektedir. Sanal ortamın daha çok kişiye ritüellere katılım olanağı vermesi ve fiziksel ortamın dizaynı sırasında oluşan sıkıntıların ortadan kalkması, sanal ritüellerin sağladığı avantajlar olarak gösterilmektedir.²⁷ Görüldüğü gibi ritüellerin sanal ortama transferi sırasında bazı olumlu ve olumsuz durumlar ortaya çıkmaktadır. Fakat bu durum ritüellerin icra edilmesinin sembolik anlamını değiştirmemekle beraber, ritüellerin gerçekleştirildiği zaman ve mekan bakımından bireyin dini tecrübesinin fiziksel ortama nispetle daha monoton ve daha yüzeysel gerçekleşmesine yol açmaktadır.

3. 3. Sanal Ritüellerin Tasnifi

İnternet ortamına transfer edilmek suretiyle değişime uğrayan ritüeller, icra edilmeleri bakımından farklı şekillerde gerçekleştirilmektedir. Christopher Helland'ın, *Religion Online* ve *Online Religion* temelli ayrımı²⁸, ritüellerin tasnifinde de dikkate alınır; sanal ortamdaki ritüelleri de *Ritüel Online* ve *Online Ritüel* olmak üzere iki kısma ayırmak mümkündür.²⁹ Bunlardan *Ritüel Online*, fazla interaktivite gerektirmeyen ve esas olarak fiziksel ortamda icra edilen ritüelleri ifade eder. Bu çeşit ritüeller, *Religion Online* formatlı web sitelerinde oldukça yaygındır. Dini grup, organizasyon veya bireylere ait web siteleri üzerinden sunulan kutsal metinleri okumak veya dua istemek bunlara örnek olarak gösterilebilir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın web sitesi üzerinden Kur'an metnini okumak, herhangi bir forum üzerinde dua etmek/istemek veya herhangi bir komünyon ritüeline³⁰ izleyici/dinleyici düzeyinde katılmak, *Ritüel Online* sınıfına giren dini aktivitelerdir.

²⁷ Bkz. Schroeder v.dğr. "The Sacred and The Virtual: Religion In Multi-User Virtual Reality". *Journal of Computer-Mediated Communication*, c.4(2), 1998
www.jcmc.indiana.edu/vol4/issue2/schroeder.html (21.02.1010)

²⁸ Christopher Helland, din- internet etkileşimine dair kuramsal çerçevenin oluşmasına katkı sağlayan ilk kişidir. Helland, din-internet etkileşimine dair kuramsal çerçeveyi oluştururken iki temel ölçüt kullanmıştır. Bunlardan *Religion Online* internetin, iletişim, bilgilendirme, propaganda ve benzeri amaçlara yönelik bir tek yönlü iletişim aracı olarak kullanılmasıdır. *Online Religion* ise internetin dini ve manevi tecrübelerin yaşanabileceği interaktif bir iletişim ortamı olarak kullanılmasıdır. Helland'ın literatüre kazandırdığı *Religion Online* ve *Online Religion* terimleri etrafında şekillenen bu kuramsal çerçeve, günümüze kadar geçerliliğini korumuş, din ve internet etkileşimini konu alan bütün akademik çalışmaların, bu paradigma çerçevesinde yapılmasını sağlamıştır. Dolayısıyla bu makaledeki *Ritüel Online* ve *Online Ritüel* ayrımı, bu iki ritüel çeşidi arasındaki interaktivite seviyesindeki farklılıktan kaynaklanmaktadır. Din-internet etkileşimi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Haberli (2012), *Sanal Din: İnternet Ortamındaki Din Fenomeni Üzerine Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, ss. 51-60

²⁹ Simone Heidbrink. (2007). "Exploring the Religious Frameworks of the Digital Realm: Offline-Online-Offline Transfers of Ritual Performance", *Masaryk University Journal of Law and Technology*, C. 1, S. 2, s. 178.

³⁰ **Komünyon**: *Efkaristiya*, *Kutsal Komünyon*, *Mass*, *Rabbin Akşam Yemeği* veya *Ekmek- Şarap Ayini*" olarak da bilinen bu ayin Hıristiyan inancının ve ibadetinin temel taşlarındandır. İsa'nın ölmeden önce, şakirtleriyle paylaştığı son akşam yemeğini yenileme, tekrar etme ayinidir. Bu

Örneğin; komününa sadece izleyici/dinleyici düzeyinde (görsel-işitsel olarak) katılıma imkan tanıyan Hristiyanlığa ait birçok web sitesi bulunmaktadır. komününu canlı olarak izleme olanağı tanıyan bu siteler, aynı zamanda kullanıcıların bu ritüelin ses veya görüntüsünü indirmelerine, dolayısıyla da kullanıcıların herhangi bir zaman diliminde bu ritüeli kısmen de olsa tecrübe etmelerine imkan sağlamaktadır.³¹ Bu manada, ABD'nin Pensilvanya Eyaleti'nde bulunan Saint Anns Basilica Kilisesi, 24 saatlik aralıklarla web sitesini güncellemektedir. Böylelikle de site ziyaretçileri günlük olarak yayınlanan komününu internet üzerinden takip edebilmektedir.³² Bu dini aktivite, tamamen sanal ortam dışından ve düşük interaktiviteyle gerçekleştirildiğinden *Ritüel Online* sınıfına girmektedir.

Buna karşın *Online Ritüel*, tamamen sanal ortamda icra edilen ritüelleri ifade etmektedir. Bu ritüellerin çoğu, mause yardımıyla veya seçilen avatarlar kullanılarak gerçekleştirilmektedir. Second Life benzeri üç boyutlu sanal dünyalarda gerçekleştirilen hac ziyareti ya da sanal bir kilisede yapılan ritüel yada Puja'ya katılım, bu çeşit ritüellere en iyi örneklerdendir.

Tamamen sanal ortamda gerçekleştirilebilen ve *Online Ritüel*'i en iyi karakterize eden ritüellerden biri, Hinduizm'deki Puja'dır. Özellikle İngiltere, Avustralya ve Amerika'ya göç eden Hinduların, Hindistan'la kültürel ve dini bağlarını sürdürmek istemeleri, Hinduların günlük temel ibadetlerinden Puja'ya sanal ortamda yaygın hale getirmiştir. Puja'nın internet ortamında yaygın ve popüler olması; bu ritüelin internet ortamına kolayca adapte edilebilmesinden kaynaklanmaktadır.

Puja, geleneksel olarak -fiziksel ortamda- tanrıyı temsil eden sembol ve suretler önünde birtakım hareketlerin yapılmasıyla gerçekleşir. Hinduizm'de ilahiler söylenmesi, putların yıkanması, yağlanması ve süslenmesi, ışıkların değiştirilmesi, tütsülerin yakılması, bitkisel yiyecek ve içeceklerin hediye edilmesinin, semavi varlıkları hoşnut edeceğine inanılır.³³ Bu ritüel çeşidinin sanal ortama transfer edilerek yaygınlaşmasıyla birlikte, dünyanın herhangi bir yerinde bulunan Hindular tanrılarına çiçek sunabilme, mum yakabilme ve

ayinde İsa'nın etini ve kanını temsil eden ekmek ve şarapla kendi vücudunu şakirtleriyle bütünleştirdiğine inanılır. Hristiyanlarca çok erken dönemlerden itibaren düzenli olarak yapılan bu ayin Katoliklerce her gün tekrar edilmektedir. Buna karşın Ortodokslara göre pazar ve bayram günleri, Protestanlara göre ise ayda bir veya yılda dört defa kutlanması yeterlidir. Bkz. Ekrem Sarıkçıoğlu. (2000). Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, Isparta, ss. 306-307; Bkz. Tümer-Küçük, Dinler Tarihi, s. 297.

³¹ Cowan, "Online Rites", s. 301. Örnek için bkz. www.latinmass-ctm.org/mass/online.htm (21.10.2010)

³² www.themass.org/aboutus.shtml (21.10.2010)

³³ Bkz. Sarıkçıoğlu, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, s. 162; Hinduizm'deki ibadet ve dini festivaller hakkında geniş bilgi için bkz. Swami Sivananda. (2000). Hindu Fasts and Festivals, Himalayas, India: The Divine Life Trust Society.

yiyecek takdim edebilme imkanı yakalamışlardır. Örneğin spiritualpuja.com, onlinedarshan.com, onlinepuja.org gibi Hindulara ait web sitelerinde kullanıcılara; Ganesha, Brahma, Vişnu, Şiva³⁴ gibi tanrılara tazimde bulunma imkanı sunulmaktadır. Bu internet sitelerinde önce kullanıcılara saygıda bulunmak istedikleri tanrı ve bu tanrıya tazimde bulunacağı mabed seçtirilir. Daha sonra kullanıcılar, çiçekli fonlarla süslenmiş sanal ortamda, bu tanrılara ilahiler eşliğinde hediyeler sunarlar. Mause yardımıyla tütsü yakar, zili çalar ve tanrıyı tasvir eden resme tıklamak suretiyle, tanrının ayaklarına çiçek bırakırlar. (bkz. resim 5). Bu ritüelin bütün aşamaları tamamen sanal ortamda gerçekleştirildiğinden *Online Ritüel*'e en iyi örneklerdir.

Her ne kadar *Online Ritüellerin* tamamen sanal ortamda gerçekleştiğini söylesek de bu tarz ritüellerin -Puja ve Sanal Hac istisna edilirse- fiziksel ortamdaki bağımsız gerçekleştirilen saf halini bulmak oldukça zordur. Yani birçok Sanal Ritüel; *Online Ritüel* ve *Ritüel Online* arasında konumlanmaktadır. Bu tarz sanal ritüellere en iyi örnek Hıristiyanlık'taki önemli ritüellerden komünyon'dur. Örneğin, *Alphachurch* sitesi, kullanıcılara sanal ortamda gerçekleştirilen komünyon hizmeti sunmaktadır. Site, kullanıcılarından komünyonu şu şekilde icra etmelerini istemektedir. Öncelikle katılımcılardan bir miktar meyve suyu, süt veya çayla (alkollü içecekler tavsiye edilmemekte) bir parça ekmeği ellerine almaları, daha sonra da komünyonla ilgili bölüme giden linki tıklayarak sanal ortamda seslendirilen duaları tekrar etmeleri istenmektedir. Son aşamada ise kullanıcılardan ellerindeki ekmeği, içeceğe batırarak yemeleri istenmekte ve ritüel kısmen fiziksel ortamda gerçekleştirilerek sonlandırılmaktadır (bkz. resim 6).³⁵

Alphachurch üzerinde gerçekleştirilen komünyon, her ne kadar interaktif bir sanal alanda yapılırsa da, bu ritüeli gerçekleştiren kullanıcıların interaktivitesi sınırlıdır. Kullanıcılar, bu ritüeli gerçekleştirirken sitedeki hiperlinkeri tıklamakta, talimatları okumaktadır. Fakat bu ritüelin önemli unsurlarından ekmeğin yenilip şarap ve benzeri içeceğin içilmesi fiziksel ortamda yani internetin oluşturduğu iletişim ortamı dışında (bilgisayar karşısında) gerçekleşmektedir.³⁶ Başka bir ifadeyle ritüelin bir kısmı sanal ortam içerisinde, önemli bir kısmı ise fiziksel ortamda gerçekleşmektedir. Dolayısıyla bu dini ritüel çeşidi, düşük oranda interaktivite içeren bir sanal dini aktivitedir.

³⁴ Söz konusu tanrılardan *Ganesha* engel ve müskilleri ortadan kaldıran, *Brahma*, dünyanın yaratılışını, *Vişnu* muhafazasını, *Şiva* ise dünyanın yıkılışını temsil etmektedir. Bkz. Sarıkçıoğlu, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, ss. 160-161.

³⁵ www.alphachurch.org/holycomm.htm

³⁶ Heidbrink, "Exploring the Religious Frameworks of the Digital Realm...", s. 179.

Özetle, *Ritüel Online* ve *Online Ritüel* arasındaki fark birisinin fiziksel ortamda bir gerçekliğe sahip olması; diğerinin ise bu gerçeklikten yoksun olmasıdır. Bu sebeple büyük kısmı sanal ortamda gerçekleştirilen ritüellerin popülaritesi düşüktür. Nitekim, *Pew Internet*'in yaptığı anket sonuçları bu durumu destekler mahiyettedir. Ankete göre kullanıcıların daha az interaktivite içeren e-mailele dua isteme aktivitesine katılım seviyesi %38 iken, daha fazla interaktivite içeren sanal ritüellere katılım %4 düzeyinde kalmaktadır.³⁷ Ancak bu durumun internet teknolojisinin hızla gelişmesi ve bu teknolojinin kullanımının artmasıyla değişebileceği söylenebilir.

3. 4. Sanal Ritüel Uygulamaları

Daha önce kuramsal çerçevesiyle birlikte örneklendiği üzere, sanal ortamda birçok dini geleneğe ait ritüel çeşidi bulunmaktadır. Ancak farklı şekillerde icra edilmelerine rağmen neredeyse bütün dinlerde bulunan ve sanal ortamda oldukça yaygın ritüeller bulunmaktadır. Bunlar; dua etme/isteme ve kutsal mekân ziyaretleridir.

3. 4. 1. Dua Etme/İsteme

Dua etme ve isteme, neredeyse bütün dinlerde en çok yapılan ritüellerin başında gelmektedir. Bu durum internet üzerinde varlık gösteren bütün dinler için ortak bir nokta teşkil etmemekle beraber, duanın özellikle semavî dinlerde (Hıristiyanlık, Yahudilik ve İslamiyet) ayrı bir önemi bulunmaktadır. Semavî dinlerin duaya verdikleri bu önem sanal ortama da yansımış, bu durum duayı internetin en popüler ritüeli haline getirmiştir. Sanal ortamda yaygın olan dualar, farklı şekillerde icra edilebilmektedir. Bu icra, bir Kiliseye veya bir din büyüğüne dua isteği içeren e-mail gönderme yoluyla olabileceği gibi, web sitelerinde bulunan dua formlarını doldurmak suretiyle gerçekleştirilebilmektedir.³⁸ Bunun yanında bireyler, bloglar, forumlar, sohbet odaları³⁹ ve benzeri herkese açık sanal alanları, özellikle de günümüzde oldukça popüler hale gelen Facebook ve Twitter gibi sosyal medyayı dua talepleri için yoğun bir şekilde kullanmaktadır.⁴⁰

Sözü edilen bu usullere ek olarak, ilginç şekillerde dua hizmeti sunan web siteleri bulunmaktadır. Örneğin Batı Duvarı'na (Ağlama Duvarı)⁴¹ dua

³⁷ Krş. Elena Larsen, "CyberFaith: How Americans Pursue Religion Online", Pew Internet and Public Life Project, 2001.

³⁸ www.duaistiyorum.com/nasil-dua-isterim (05.01.2011)

³⁹ www.ourprayer.org/chatrooms

⁴⁰ www.mucize.net/blog; www.praycentral.com/prayer-request

⁴¹ Kudüs'te bulunan ve Yahudiliğin en kutsal mekânı kabul edilen Batı Duvarı (*Kotel Ha Ma'aravi*), Süleyman Mabedi'nin kalıntısıdır. Süleyman Mabedi, Babil Kralı Buhtunnasır tarafından M.Ö. 586 yılında Kudüs'ün işgali sırasında yağmalanmış, ancak M.Ö. 537-515 yılları arasında tekrar inşa edilmiştir. Mabedi'nin ikinci kez tahrip edilip yıkılması ise, M.S. 70 yılındaki

göndermede aracılık eden Yahudiliğe ait çok sayıda web sitesi bulunmaktadır. Kudüs'e gitme imkanı bulamayanlar için hazırlanmış olan bu siteler, sanal ortamda gönderilen dua notlarını Batı Duvarı'na ulaştırmada aracılık etmektedir. Bu manada herhangi bir dilde gönderilen duaları belirli bir ücret karşılığında buraya ulaştıran thekotelprayer.com, tzetel.com, jerusalemwesternwall.com gibi sitelerin yanında; bu hizmeti ücretsiz yerine getiren aish.com⁴² benzeri web siteleri de bulunmaktadır. Bunlara ek olarak; Twitter üzerinden dua isteklerini alan ve daha sonra bu duaları Batı Duvarı'na ücretsiz olarak ulaştıran tweetyourprayers.info benzeri siteler de bulunmaktadır.⁴³ 140 karakteri geçmeyecek şekilde yollanması gereken bu dua mesajlarının çıktısı alınmakta ve site görevlileri tarafından Batı Duvarı'nın taşları arasına konulmaktadır.⁴⁴ Böylece Yahudilerin buraya bırakılan duaların Tanrı tarafından okunacağına dair inancı, fiili olarak da yerine getirilmiş olmaktadır.⁴⁵

3. 4. 2. Kutsal Mekan Ziyaretleri (Sanal Hac)

Hac, neredeyse bütün dinlerde bulunan ve bir kısım ritüeller eşliğinde kutsal mekânlara yapılan yolculuğu ifade etmektedir. Ziyaret edilen bu kutsal mekânlar, mimarileri ve barındırdıkları simgelerle, ziyaret esnasında belirli davranışları gerektiren fiziksel alanlar olarak tanımlanabilir.⁴⁶ Bu mekânlara yolculuk neticesinde, günlük hayatta ulaşılması mümkün olmayan ruhi tecrübeye imkan veren bir ibadet gerçekleştirilmiş olur.⁴⁷ Bu ibadet; türbe, eski bir yapı ya da kutsallık atfedilen bir kişinin mezarını ziyaret etmek şeklinde olabileceği gibi herhangi bir varış noktası olmayan bir seyahat şeklinde de

Romalılara karşı yapılan başarısız ayaklanmanın sonucunda gerçekleşmiştir. Yahudilerin ayaklanmaları üzerine, Romalılar Kudüs'le birlikte Süleyman mabedini tahrip edip yıkmışlardır. Günümüzde bu mabedin avlusunun sadece batı duvarı kalmıştır. Günümüzde Ağlama Duvarı (Wailing Wall) olarak da bilinen bu duvar, Yahudiler için hac mekânı ve tanrıya yakarış yeridir. Geniş bilgi için bkz. Galip Atasagun, "Yahudilikte Dini Sembol ve Kavramlar", Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy. 11, 2001, ss. 135-136; Jacob Auerbach-Dan Bahat v.dğr. (2007), "Western Wall", *Encyclopaedia Judaica*, (Edt. Fred Skolnik), New York: Thomson Gale, C. 21, ss. 24-27.

⁴² www.aish.com/w/note/ (06.03.2011)

⁴³ www.tweetyourprayers.info; www.twitter.com/#!/TheKotel

⁴⁴ Batı Duvarı'na duaları ulaştırma hizmeti veren sitelerin yanı sıra Batı Duvarı'nı 24 saat canlı izlemeye imkan tanıyan web siteleri de bulunmaktadır. Bkz. www.virtualjerusalem.com/kotelcam.php; www.aish.com/w/

⁴⁵ Krüeger, "The Internet as Distributor and Mirror of Religious...", s. 187.

⁴⁶ Stephen Jacobs. (2007). "Virtually Sacred: The Performance of Asynchronous Cyber-Rituals in Online Spaces", *Journal of Computer-Mediated Communication*, C. 12 s.1105.

⁴⁷ Heidi Campbell. (2001). "A New Forum for Religion: Spiritual Pilgrimage Online", *The Bible in Transmission*, Summer.

www.biblesociety.org.uk/products/227/49/the_church_and_cultural_engagement_summer_2001_a_new_forum_f/ (12.01.2011)

olabilmektedir.⁴⁸ Bu bakımdan Hac, herkes için aynı anlamı taşımamakta; gelenekten geleneğe, hacdan hacca, hatta hacıdan hacıya değişiklik gösterebilmektedir.⁴⁹ Örneğin bir Müslüman için hac ibadeti, Mekke'ye gidip Kâbe'yi tavaf etmeyi ifade ederken; bir Hıristiyan için azizlerden birinin mezarını ziyaret etmek şeklinde gerçekleştirilmektedir.⁵⁰

Son yıllarda internetin gelişimine paralel olarak, görsel-işitsel ve üç boyutlu teknolojilerin gelişmesi, kutsal mekânları CD-Rom ve internet benzeri sanal ortamlara taşımıştır. Bunun sonucunda da Sanal Hac (Virtual Pilgrimage)⁵¹ kavramı ortaya çıkmıştır. Sanal Hac konusunda en önemli çalışmalardan birini yapan Mark W. MacWilliams bu kavramı, internetin ortaya çıkışına bağlı olarak insanların internet üzerinde eğitim, ekonomik veya dinsel amaçlı olarak yaptıkları, simülasyon temelli kutsal mekan ziyareti olarak tanımlamıştır.⁵² Bu noktada internet, interaktif özelliğiyle bireye kutsalla iletişimini sağlama noktasında multimedya destekli bir ortam oluşturmaktadır.⁵³ Böylece kullanıcı, sanal ortam vasıtasıyla sanal dini bir tecrübe edinme fırsatı yakalayarak⁵⁴, hac ibadetini yapma isteğine karşılık bulmuş ve bu isteğini sanal olarak da olsa görsel- işitsel yollardan tecrübe etmiş olur.⁵⁵

Sanal Hac ziyaretleri, 1990'lı yılların başında, bilgisayar teknolojisinin gelişimi ile ortaya çıkmaya başlamıştır. Henüz internetin yaygınlaşmadığı bu yıllarda bazı ticari kuruluşlar, belirli kutsal mekânları görsel ve işitsel olarak izlemeye imkan veren CD-Romlar üretmeye başlamışlardır. Bunlardan ilki, Hıristiyanlar için Kudüs ziyaretini ihtiva eden bir CD-Rom olmuştur.⁵⁶ Bunu takiben üç semavi dinin mensuplarına yönelik '*The Holy Land Online*' formatında CD-Rom'lar hazırlanmaya başlanmıştır. Bu tarz CD'lerle yapılan

⁴⁸ Penelope Dransart. (2004). "Pilgrimage", The Encyclopedia of Religious Rites, Rituals and Festivals. New York: Routledge, s. 327.

⁴⁹Connie Hill-Smith, "Cyberpilgrimage: A Study of Authenticity, Presence and Meaning in Online Pilgrimage Experiences", The Journal of Religion and Popular Culture, c. 21(2), Summer 2009 [http://www.usask.ca/relst/jrpc/art21\(2\)-Cyberpilgrimage.html](http://www.usask.ca/relst/jrpc/art21(2)-Cyberpilgrimage.html) (03.03.2011)

⁵⁰ İslam dışındaki diğer dinlerin hac ibadeti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Erbaş. (2002). "İslam Dışı Dinlerde Hac" Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 5, ss. 97-120

⁵¹İnternet ortamında yapılan kutsal mekân ziyaretlerini ifade etmek için; "Online Pilgrimage, Cyber-Pilgrimage, Virtual Pilgrimage" kavramları birbirinin yerine kullanılmaktadır.

⁵² Mark W. MacWilliams. (2002). "Virtual Pilgrimages on the Internet", Religion, C .32, ss. 316-317.

⁵³ MacWilliams, "Virtual Pilgrimages on the Internet", s. 319.

⁵⁴ Chrism Arthur (Edt.). (1993). Religion and the Media: an Introductory Reader, Cardiff: University of Wales Press, 1993, s. 1.

⁵⁵ Bkz. Christopher Helland. (2000). "Surfing for Salvation", Religion, c. 32, s. 294; Schroeder-Heather-Lee, "The Sacred And The Virtual: Religion in Multi-User Virtual Reality", *JCMC*, C. 4(2), 1998. www.onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1083-6101.1998.tb00092.x/full (21.02.1010)

⁵⁶ Linda Kay Davidson-David M. Gitlitz, "Pilgrimage: An Encyclopedia, California: ABC-CLIO, 2002, s. 134.

Sanal Hac ziyaretlerinden en ilginç olanı, Papa II. Jean Paul tarafından 2000 yılının Mart ayında gerçekleştirilmiştir. Papa II. Jean Paul, Orta Doğu'daki kutsal mekanların ziyaretini kapsayacak bir yolculuk planlamış, bu yolculuğunu üç semavi dinin atası olarak kabul edilen Hz. İbrahim'in doğduğu Ur şehrinden başlatmak istemiştir. Ancak Papa'nın bu isteği, politik engeller ve güvenlik gerekçesiyle mümkün olamamıştır. Papa, bu engeli Ur şehrinden başlayan sanal ziyaretle aşma yoluna gitmiş⁵⁷, ziyaretinin eksik kısımlarını videodan izleyerek gidermeye çalışmıştır.⁵⁸ II. Jean Paul hac ziyaretini temsilen, Hz. İbrahim'in oğlu İshak'ı kurban etmeye götürdüğü sunağı simgeleyen bir kaya parçasının yanına oturmuştur. Ayrıca kurban esnasında Hz. İbrahim'i ziyaret eden üç meleğin tasvir edildiği tabloların yanında Kitab-ı Mukaddes'te geçen yerlerin görüntülerini de izlemiştir. Böylelikle önüne konulan monitörden Ur şehrinin ziyaretini gerçekleştirmiş ve kutsal topraklardaki yolculuğunu sanal bir ortamda başlatmıştır.

1990'lı yıllarda CD-Rom'lar aracılığıyla gerçekleştirilen Sanal Haclar, 2000'li yıllardan itibaren internet üzerinde de yaygınlaşmaya başlamıştır. Bunun sonucunda, Semavi dinlerden Paganlara kadar birçok dini grup, internet üzerinde kutsal mekânları ziyaret etme yoluna gitmişlerdir.⁵⁹ Bu durumun neticesi olarak kullanıcılar, sanal ortamda Vatikan'ı ziyaret edebilme fırsatını elde ettiği gibi, efsanevi yerleri veya Süleyman Mabedi gibi ortadan kalkmış mekânları bile ziyaret edebilir hale gelmişlerdir.⁶⁰

Son yıllarda interaktif teknolojilerin gelişmesi sonucunda, kutsal mekânların da içerisinde yer aldığı üç boyutlu sanal dünyalar⁶¹ ortaya çıkmaya başlamıştır. Second life ve Muxlim Pal gibi⁶² sanal dünyalar, fiziksel mekânların üç boyutlu simülasyonlarını internet üzerine taşımışlardır.

⁵⁷ MacWilliams, "Virtual Pilgrimages on the Internet", s. 319.

⁵⁸ Alessandra Stanley, "Pope Makes Virtual Visit to Iraqi Site He Must Skip, New York Times, 24 February 2000, s. A:7.

⁵⁹ Farklı dini grupların Sanal Hac örnekleri için bkz. Maria Beatrice Bittarello, "Neopagan Pilgrimages in the Age of the Internet: A Life Changing Religious Experience or an Example of Commodification?", *Journal of Tourism and Cultural Change*, 2006, c. 4 (2), ss.116 -135; Sabine Kalinock, "Going on Pilgrimage Online the Representation of Shia Rituals on the Internet?", *OHJRI*, c. 2 (1), 2006, ss. 6-23.

⁶⁰ Helland, "Diaspora on the Electronic Frontier...", s. 968.

⁶¹ **Sanal dünyalar**, bireylerin kendi görsel simgeleri olan avatarları kullanarak birbirleri ve çevreleriyle etkileşim içerisine girebildikleri simülasyonlu daimi sanal alanlardır. Bu sanal alanlar içerisindeki bütün içerikler ikamet edenler/sakinler (residents) tarafından oluşturulmakta ve bu sakinler istedikleri deneyimleri bu dünyada gerçekleştirebilmektedirler. Geniş bilgi için bkz. Bruce Damer, "Meeting in the Ether: A Brief History of Virtual Worlds as a Medium for User-Created Events", *Virtual Worlds Research: Past, Present&Future*, c. 1, sy. 1, ss. 1-17.

⁶² www.secondlife.com; www.muxlim.com

Böylelikle birçok dini grup bu tarz sanal dünyalarda yer almaya başlamıştır.⁶³ Özellikle en popüler sanal dünyalardan biri olan Second Life sitesi üzerinde; üç boyutlu birçok sanal kilise, cami, katedral ve sinagog gibi kutsal mekân yer almaktadır.

Müslümanlar da dini yaşamlarını takviye etmek amacıyla sanal dünyalardaki üç boyutlu mekânlarda yerlerini almaya başlamışlardır. Second life içerisinde yer alan Islamicity.com sitesi ve İslami yaşamı daha zengin kılmak amacıyla oluşturulan ilk üç boyutlu dünya olan Muxlim Pal, bunlara verilebilecek en iyi örneklerdendir.⁶⁴ Yusuf el-Kardavi'nin yönetiminde bulunan Islamonline.net, Second life üzerinde müslim-gayrimüslim herkese Sanal Hac imkanı tanıyan bir uygulama başlatmıştır (bkz. resim 7). Bu uygulamanın amacı, öncelikle Müslümanlara doğru bir şekilde hac yapmayı öğretmek; ikinci olarak da haccı ve İslam'ı gayrimüslimlere tanıtmaktır. Nitekim *Islamonline* editörlerinden Ahmed Fethi, Sanal Hac uygulamasına katılan günlük 500 ziyaretçiden, çoğunun gayrimüslimlerden oluştuğunu söylemiştir.⁶⁵

Second Life üzerinde başlatılan bu Sanal Hac uygulamasıyla, fiziksel olarak Mekke'ye girişlerine izin verilmeyen, dolayısıyla bu tecrübeyi bedenene yerine getirme imkanı bulunmayan gayrimüslimler, sanal ortamda Kabe'yi ziyaret etme imkanı elde etmişlerdir. Second Life üzerindeki bu Sanal Hac uygulaması, kullanıcıların dini pratikleri tecrübe etmelerine yardımcı olmakla kalmamakta, bu pratikleri gerçek hayatta gerçekleştirme fırsatı olmayan kullanıcılara da imkan tanımış olmaktadır.⁶⁶ Örneğin Danni Ohara adlı gayrimüslim internet kullanıcısı, bir blog üzerinde kaleme aldığı yazısında, Second life üzerinde gerçekleştirdiği Sanal Hac ziyareti sırasındaki deneyimlerini şöyle aktarmaktadır:

“Müslüman olmayışım sebebiyle gerçek dünyada Mekke'ye girmeme izin verilmemektedir. Sanal olarak da olsa Mekke'ye gitmek, heyecan vericiydi. Bu sanal seyahat boyunca neler yapacağımız hakkında bilgi verilmektedir. Bu seyahat ummadığım bir şeydi. Çünkü bu sayede interaktif bir yolla İslam'ın şartlarından birini öğrenme imkanı buldum. Second Life'in

⁶³ Kenneth Sutton. (2007). “Going to church in Second Life”, UU World Magazine, February 19. www.uuworld.org/life/articles/16206.shtml (12.10.2010)

⁶⁴ Diana Rhoten-Wayne Lutters. (2010). “Virtual Worlds for Virtual Organizing”, Online Worlds Convergence of the Real and the Virtual, (Edt. T William Sims Bainbridge), London: Springer, s. 271.

⁶⁵ FRANCE 24, “Virtual Hajj' Allows Internet Users to Make Pilgrimage”, (26.11.2009) www.france24.com/en/20091125-virtual-hajj-allows-internet-users-make-pilgrimage-islam-online-internet (23.01.2011)

⁶⁶ Heidi Campbell. (2010). When Religion Meets New Media, New York: Routledge, s. 25.

*verdiği bu imkan olmasaydı bu tecrübeyi başka şekilde gerçekleştirmem mümkün olmayacaktı”.*⁶⁷

Bu kullanıcının yukarıdaki ifadeleri Sanal Hac uygulamasının amacına ulaştığını göstermesi açısından önemlidir. Dolayısıyla günümüz postmodern toplumunda yeni dindarlık biçimlerini anlamak açısından, Sanal Hacların hesaba katılması gerekmektedir. Bu hac çeşitleri, internetin teknolojik imkanlarını kutsal sanal olarak yeniden kurgulamak için kullanılmaktadır. Bunu da dört unsurdan oluşan soyut bir realite inşa ederek yaparlar. Bunlar:

1. Mitsel bir uzam yani daha çok sözlü veya yazılı kutsal kitap geleneklerine dayalı, sembolik kutsal bir alan meydana getirirler.

2. Kutsal mekânda bulunma hissini görsel-işitsel interaktif teknikleri kullanarak vermeye çalışırlar.

3. İzleyiciler ve sörf yapanlar için manevi hazlar hissi veren eğlence türleri düzenlerler.

4. Boş zamanlarda evde veya ofis bilgisayarlarında yapılacak bir aktivite olarak Sanal Haclar, bireylere sanal topluluklara katılma imkanı sağlarlar. Böylece bu topluluklarla birey arasında ortak bir iletişim ağı da oluşturmuş olurlar.⁶⁸

Sanal Hac ziyaretleri, yukarıda sözü edilen özellik ve avantajlarına rağmen, gerçek hac ziyaretinin yerini tutmamakta ve birçok açıdan farklılık arz etmektedir.⁶⁹ Birinci farklılık; sanal ziyaretin anlık bir şekilde, bir mouse tıklamasıyla gerçekleşmesidir. Bu durum, fiziksel ortamda yapılan gerçek ziyarette kat edilmesi gereken mesafeyi ortadan kaldırmaktadır. İkincisi; yapılan ziyaret, gerçekte değil mecazi anlamda yapılmakta ve gerçek hacdeki yolculuk meşakkati sanal ortam içerisinde gerçekleşmemektedir.⁷⁰ Bunun yanında kullanıcılar da hac ibadetini sanal ortamda tek başına icra ettiklerinden, fiziksel ortamdaki birliktelik unsurunu tecrübe edememektedirler. Sanal ortamda yapılacak ziyaretin bir fiziksel mekâna katılım ve birliktelik unsuru olmaksızın gerçekleştiği düşünüldüğünde Sanal Hacların temsil boyutunda kaldığını ve gerçek ziyaretin yerini tutmayacağını söylemek mümkündür.⁷¹

⁶⁷ Danni Ohara, “Religion in Second Life”, November 12, 2008

www.ganymedescostagravas.wordpress.com/2008/11/12/religion-in-second-life-by_danni_ohara (12.10.2010)

⁶⁸ MacWilliams, “Virtual Pilgrimages on the Internet”, s. 320.

⁶⁹ MacWilliams, “Virtual Pilgrimages on the Internet”, s. 326.

⁷⁰ MacWilliams, “Virtual Pilgrimages on the Internet”, s. 326.

⁷¹ Bkz. Connie Hill-Smith, “Cyberpilgrimage: A Study of Authenticity, Presence and Meaning in Online Pilgrimage Experiences”, The Journal of Religion and Popular Culture, C. 21(2), Summer 2009. [www.usask.ca/relst/jrpc/art21\(2\)-Cyberpilgrimage.html](http://www.usask.ca/relst/jrpc/art21(2)-Cyberpilgrimage.html) (03.03.2011)

4. SONUÇ

İnternetin interaktif özelliği ve sunduğu görsel-işitsel imkânlar, fiziksel ortamda gerçekleştirilen bir kısım dini aktiviteyi sanal ortama taşımıştır. Bunun neticesinde, internet ortamında icra edilebilecek ibadet şekilleri diğer bir ifadeyle sanal ritüeller ortaya çıkmıştır. Böylece bireyler, fiziksel ortamda gerçekleştirdikleri dua etme/isteme, komünyon ve Puja gibi ritüelleri, zaman ve mekâna bağlı kalmaksızın sanal ortamda tecrübe etme imkanı yakalamışlardır. Aynı zamanda sanal ritüeller, gerçek hayatta bir kısım dini tecrübeleri yaşama imkanı bulamayan bireylerin bu ihtiyaçlarını, kısmen de olsa sanal ortamda karşılayabilmelerini sağlamıştır. Kudüs'e gidip Ağlama Duvarı önünde dua etme imkanı bulamayan diasporadaki Yahudilerin, dua isteklerini bazı web siteleri aracılığıyla Ağlama Duvarı'na gönderebilmesi; gerçek hayatta Kabe'yi tavaf etme imkanına sahip olamayan bir Müslümanın, Second Life içerisindeki sanal hac uygulamasıyla bu tecrübeyi elde etmesi bunun somut örneğidir.

Bireyin internet ortamında dini tecrübe yaşamasına aracılık eden sanal ritüellerin birçok yönden fiziksel ortamda gerçekleştirilen ritüellerden farklılık arz ettiği görülmektedir. Bu noktada sanal ritüellerin, fiziksel ortamdaki ritüellere nispetle daha monoton ve yüzeysel geçtiğini; hac gibi kolektif şekilde yapılan ibadetlerin bireyin tecrübesindeki 'dini olma' hissini azalttığını söylemek mümkündür. Ayrıca sanal ritüellerin, fiziksel ortamdaki ritüellerin yerine ikame edilebilecek nitelikte olmadığını, sadece dini yaşamı daha ulaşılabilir ve yaygın hale getirdiğini de belirtmek gerekir. Gelinek noktada, sanal ritüellerin postmodern toplumdaki dindarlık anlayışına sanal bir boyut kazandırdığı görülmektedir. Yani dindarlık veya tinsellik, sanal ortamdaki görsel-işitsel interaktif dini aktiviteleri yerine getirme ve maneviyatı yükselten sanal mekanları ziyaret etme gibi faaliyetlerin gerçekleştirilmesini de kapsamaya başlamıştır.

KAYNAKÇA

Antweiler, Kerstin Radde. (2006). "Rituals Online: Transferring and Designing Rituals", Heidelberg Journal of Religions on the Internet. 2(1), ss. 54-72.

Arthur, Chrism (Edt.). (1993). Religion and the Media: An Introductory Reader. Cardiff: University of Wales Press.

Auerbach, Jacob-Dan Bahat vd. (2007). "Western Wall" Encyclopaedia Judaica. (Edt. Fred Skolnik), New York: Thomson Gale C. 21, ss. 24-27.

Bittarello, Maria Beatrice. (2006). "Neopagan Pilgrimages in the Age of the Internet: A Life Changing Religious Experience or an Example of Commodification?", *Journal of Tourism and Cultural Change*, 4(2), ss. 116 - 135.

Bloch, Maurice. (2005). "Religion And Ritual ", *The Social Science Encyclopedia*, (Edt. Adam Kuper-Jessica Kuper), New York: Routledge, ss. 1260- 1964.

Brasher, Brenda E. (2001). *Give Me That Online Religion*, San Francisco: Jossey-Bass.

Campbell, Heidi. (2010). *When Religion Meets New Media*. New York: Routledge.

Campbell, Heidi. (2001). "A New Forum for Religion: Spiritual Pilgrimage Online", *The Bible in Transmission*, Summer .

http://www.biblesociety.org.uk/products/227/49/the_church_and_cultural_engagement_summer_2001_a_new_forum_f/ (12.01.2011)

Couldry, Nick. (2003). *Media Rituals: A Critical Approach*, London: Routledge.

Cowan, Douglas E. (2004). "Online Rites", *The Encyclopedia of Religious Rites, Rituals and Festivals*. New York: Routledge, ss. 300-302.

Davidson, Linda Kay-David M. Gitlitz. (2002). *Pilgrimage: An Encyclopedia*. California: Abc-Clio.

Dosick, Wayne D. (1998). *Living Judaism: The Complete Guide to Jewish Belief, Tradition and Practice*. New York: HarperOne, ss. 325-326.

Dransart, Penelope. (2004). "Pilgrimage", *The Encyclopedia of Religious Rites, Rituals and Festivals*. New York: Routledge, ss. 327-331.

France 24 (2007, 26 November), "Virtual Haj' Allows Internet Users To Make Pilgrimage".

www.france24.com/en/20091125-virtual-hajj-allows-internet-users-make-pilgrimage-islam-online-internet

Freeland, F. Hughes. (2006). "Media" *Theorizing Rituals: Topics, Approaches, Concepts*. (Edt. Jens Kreinath-Jan Snoek-Michael Stausberg), Leiden&Boston: Brill, ss. 595-615.

Frobish, Todd S. (2004). "Ritual as Communication", *The Encyclopedia of Religious Rites, Rituals and Festivals*. New York: Routledge, ss. 361-362.

Goethals, Gregor. (2003). "Myth and Ritual in Cyberspace", *Mediating Religion: Conversations in Media, Religion and Culture*. (Edt. Jolyon Mitchell-Sophia Marriage), Edinburgh: T&T Clark.

Grimes, Ronald L. (2002). "Ritual And The Media", *Practicing Religion in the Age of The Media: Explorations in Media, Religion and Culture*. (Edt. Stewart M. Hoover-Lynn Schofield Clark), New York: Columbia University Press, ss. 219-234.

Haberli, Mehmet. (2012). *Sanal Din: İnternet Ortamındaki Din Fenomeni Üzerine Bir Araştırma.Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Hamidullah, Muhammed. (2008). "İnsan Toplumlarında İbadet Tarihi". (Trc. Prof. Dr. Zahit Aksu). *Hikmet Yurdu*, S. 1, ss. 9-30.

Heidbrink, Simone. (2007). "Exploring the Religious Frameworks of the Digital Realm: Offline-Online-Offline Transfers of Ritual Performance", *Masaryk University Journal of Law and Technology*, C. 1(2), ss. 175-184.

Helland, Christopher. (2000). "Surfing for Salvation" *Religion*, C. 32, ss.293-302.

Helland, Christopher. (2007). "Diaspora on the Electronic Frontier: Developing Virtual Connections With Sacred Homelands". *Journal of Computer-Mediated Communication*, C. 12, ss. 956–976.

Jacobs, Stephen. (2007). "Virtually Sacred: The Performance of Asynchronous Cyber-Rituals in Online Spaces". *Journal of Computer-Mediated Communication*, C. 12, s. 1103-1021.

Kalinock, Sabine. (2006). "Going on Pilgrimage Online the Representation of Shia Rituals on the Internet". *Online Heidelberg Journal of Religions on the Internet*, C. 2(1), ss. 6-23.

Karaflogka, Anastasia. (2002). "Religious Discourse and Cyberspace". *Religion* 32, ss. 279-91.

Kenanoğlu, Ali, "Kentleşme ve Alevilik", <http://www.hubayar.net/sayfa/12-kentlesme-ve-alevilik.html> (19.2.2012)

Kinney, Jay. (1995). "Networth? Religion, Cyberspace & The Future", *Futures* 27(7), ss. 763-776.

Krüeger, Oliver. (2004). "The Internet as Distributor and Mirror of Religious and Ritual Knowledge". *Asian Journal of Social Sciences*, C. 32 (2), ss.183-197.

Langer, Robert-Dorothea, Liiddeckens-Kerstin, Radde-Jan Snock. (2006). "Transfer of Ritual". *Journal of Ritual Studies*, 20 (1), ss 1-10.

Larsen, Elena. (2001). "CyberFaith: How Americans Pursue Religion Online", Pew Internet and Public Life Project.

Macwilliams, Mark W. (2002). "Virtual Pilgrimages on the Internet", *Religion* 32, ss. 315-335.

Mayer, Jean-François. (2003). "Religion and the Internet: The Global Marketplace". *Challenging Religion*, (Edt. James A. Beckford-James T. Richardson), London: Routledge, ss. 32-41.

Miczek, Nadja. (2007). "Rituals Online: Dynamic Processes Reflecting Individual Perspectives", *Masaryk University Journal of Law and Technology*, C. 1(2), ss. 197-204.

Ohara, Danni (2008,12. 10), " Religion in Second Life" ,
www.ganymedescostagravas.wordpress.com/2008/11/12/religion-in-second-life-by_danni_ohara (12.10.2010.)

Rhoten, Diana-Wayne Lutters. (2010). "Virtual Worlds for Virtual Organizing", *Online Worlds Convergence of the Real and the Virtual*, (Edt. T William Sims Bainbridge), London: Springer, ss. 265-278.

Sarikcioğlu, Ekrem. (2000). *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Isparta.

Schroeder, Ralph-Noel Heather-Raymond M. Lee. (1998). "The Sacred and The Virtual: Religion In Multi-User Virtual Reality", *Journal of Computer-Mediated Communication*, 4(2).
www.jcmc.indiana.edu/vol4/issue2/schroeder.html (21.02.1010)

Shankland, David. (2003). *The Alevis in Turkey: The Emergence of A Secular Islamic Tradition*, New York: RoutledgeCurzon.

Sivananda, Swami. (2000). *Hindu Fasts and Festivals*, Himalayas: The Divine Life Trust Society, India.

Smith, Connie Hill. (2009), "Cyberpilgrimage: A Study of Authenticity, Presence and Meaning in Online Pilgrimage Experiences", *The Journal of Religion and Popular Culture*, C. 21(2). [www.usask.ca/relst/jrpc/art21\(2\)-Cyberpilgrimage.html](http://www.usask.ca/relst/jrpc/art21(2)-Cyberpilgrimage.html) (25.08.2010).

Snoek, Jan A.M. (2006). "Defining 'Rituals'", *Theorizing Rituals: Topics, Approaches, Concepts*, (Edt. Jens Kreinath-Jan Snoek-Michael Stausberg), Leiden&Boston: Brill. ss. 3-14.

Stanley, Alessandra. (2000, 24 February), "Pope Makes Virtual Visit To Iraqi Site He Must Skip", *New York Times*. Section A:7.

Subaşı, Necdet. (2010). *Alevi Modernleşmesi: Sırrı faş eylemek*, Timaş Yayınları, İstanbul.

Sutton, Kenneth. (2007, February 19), “Going to church in Second Life”, UU World Magazine. www.uuworld.org/life/articles/16206.shtml (12.10. 2010)

Taher, Mohamed. (2006). *Cyber Worship in Multifaith Perspectives*, The Maryland: Scarecrow Press.

Tümer, Günay-Abdurrahman Küçük. (2002). *Dinler Tarihi*. Ankara: Ocak Yayınları.

Üzüm, İlyas (1997), “Modernizmin Alevî Toplumu Üzerindeki Etkileri”, *İslam ve Modernleşme (II. Kutlu Doğum İlmî Toplantısı)* , ss. 277-291.

Yaman, Ali. (2010). “Ritual Transfer within the Anatolian Alevis” , *Ritual Dynamics and the Science of Ritual V:Transfer and Spaces* , (Edt. Axel Michaels), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, ss. 269- 276.

Zuesse, Evan M. (2005). “Rituals”, *Encyclopedia of Religion*, (Edt. Lindsay Jones), MI: Thomson Gale, c. XI, ss. 7833-7848.